

CÎTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA PERIOADEI A II-A A EPOCII BRONZULUI ÎN ROMÂNIA

(Partea a III-a)

DE

DORIN POPESCU

În această revistă, nr. 1, 18/1967¹ și nr. 2, 19/1968², am publicat primele două părți ale lucrării cu titlul de mai sus. Dacă prima parte a lucrării corespundea titlului indicat, tratînd despre probleme care privesc periodizarea perioadei a doua a epocii bronzului, partea a doua avea un conținut puțin deosebit, în care se discutau mai mult probleme în legătură cu începuturile epocii bronzului pe teritoriul țării noastre.

Ne-am permis această lipsă de consecvență în dorința de a pune în discuție mai devreme unele lucrări importante care se ocupă atît cu începuturile, cît și cu perioada a doua a epocii. Am considerat deci, că, lucrarea noastră avînd un caracter de „discuție”, putem să începem prezentarea acestor lucrări, făcînd o mare paranteză al cărei conținut se referă la începuturile epocii, pentru a ajunge în continuare la discutarea perioadei a doua. Această paranteză va continua și în partea a treia a lucrării noastre.

Partea a doua a acestei expuneri se încheia cu prezentarea cîtorva lucrări care tratează despre perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului și despre începuturile acestei epoci.

Credem că putem continua discuția cu prezentarea unui studiu apărut de curînd, care ne pare deosebit de important din acest punct de vedere. Este vorba de lucrarea lui Sebastian Morintz și Petre Roman despre perioada de trecere de la eneolitic la epoca bronzului în regiunea Dunării de jos³. Vom arăta pe scurt concluziile la care au ajuns acești doi autori, așa cum am arătat în partea precedentă a lucrării noastre părerile lui I. Nestor, Eugenia Zaharia și K. Horedt în probleme privind aceeași

¹ P. 155—166.

² P. 313—325.

³ S. Morintz și P. Roman, *Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dundrea de jos*, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 553—573.

perioadă. După aceea, vom căuta să paralelizăm și eventual să aducem la unison părerile arheologilor noștri cu cele ale arheologilor din țările vecine, insistând mai mult asupra lucrărilor arheologilor maghiari și în special a Amaliei Mozsolics a cărei lucrare am început s-o discutăm în partea a doua a acestui studiu.

Lucrarea lui S. Morintz și P. Roman prezintă un deosebit interes, în primul rînd pentru faptul că aduce o mai mare precizie în încadrarea cronologică a culturii Cernavoda, asupra căreia s-au publicat diferite ipoteze atât în literatura noastră arheologică cît și în cea străină.

Rezumînd foarte pe scurt concluziile la care ajung cei doi autori și insistînd numai asupra problemelor care au o legătură cu epoca bronzului, credem că, pentru mai multă precizie, ne putem permite să dăm cîteva citate din lucrarea lor.

Astfel, în ce privește *faza I a culturii Cernavoda*, cei doi cercetători își încheie considerațiile cu următoarele cuvinte :

„Fără a putea preciza cu siguranță în prezent dacă cultura Cernavoda I înlocuiește la Dunărea de jos cultura Gumelnița, într-o epocă care ar corespunde unei etape tîrzii a fazei Cucuteni A—B, credem că aceasta este sincronă în întregime fazei Cucuteni B, avînd o evoluție de-a lungul cel puțin a două faze bine distincte și corespunzînd, în ultima parte, etapei Usatovo-Foltești I”⁴.

După Cernavoda I urmează aspectul *Cernavoda III*, care apare în sudul Munteniei și, probabil ceva mai tîrziu în Dobrogea. Se pare, că e vorba de o sinteză între faza finală Cernavoda I și ultimele aspecte ale culturilor Gumelnița și Sălcuța, care au primit unele influențe de tip Troia I. Este frapantă asemănarea între Cernavoda III și cultura Boleráz și se pot constata analogii în cultura Ezero din Bulgaria, ceea ce justifică un paralelism, cel puțin parțial, între cele două culturi⁵.

Cernavoda II se deosebește net de Cernavoda I și III. Ea e răspîndită în zona gurilor Dunării și în nord-estul și sudul Munteniei. Ornamentele ceramicii constau din impresiuni, linii incizate, benzi hașurate și foarte rar caneluri, impresiuni cu șnurul sau brîuri în relief. Cultura corespunde aproape întru totul cu cultura Foltești II⁶.

Nu este prea clar raportul dintre Cernavoda II și III. S-ar părea că unele indicii pledează pentru o mai mare vechime a aspectului Cernavoda III. Totuși Cernavoda II (Foltești II) ar dura, cu aspectul ei Foltești III, pînă la începuturile culturii Glina III, în timp ce Cernavoda III nu a putut să dureze decît pînă la o perioadă „corespunzătoare” a culturii Coțofeni⁷.

Referindu-se la sfîrșitul epocii eneolitice, autorii consideră că aceasta se întîmplă „o dată cu ultimele manifestări ale culturilor locale Cucuteni, Gumelnița-Sălcuța și a populațiilor intruse, dar contemporane, respectiv Cernavoda I și Foltești I”. Urmează o perioadă nouă, în care apar influențe de tip Troia I. În această perioadă, numită de tranziție spre epoca bron-

⁴ *Ibidem*, p. 556.

⁵ *Ibidem*, p. 571—572.

⁶ *Ibidem*, p. 559—560.

⁷ *Ibidem*, p. 571—572.

zului, se cuprind aspectele Renie II, Cernavoda II (Foltești II), Cernavoda III, Foltești III și grupa Celei⁸.

Important este pentru noi faptul că cei doi cercetători plasează la sfârșitul perioadei de tranziție și faza veche a culturii Glina III (= Schneckenberg A) care ar evolua paralel cu Foltești III, eventual cu Cernavoda III și cu o fază a culturii Coțofeni, începutul epocii bronzului fiind marcat abia de apariția unei faze mai noi, Glina III = Schneckenberg B și de începutul culturii Monteoru. „Influențele sudice ale așa-zisului bronz timpuriu, spun autorii, au provocat anumite schimbări în culturile de la Dunărea de jos, dar n-au determinat un asemenea salt, care să justifice atribuirea culturilor din perioada respectivă (care se află la un nivel de viață eneolitică) epocii bronzului, fără a mai vorbi de totala absență a obiectelor de bronz”⁹.

Începutul perioadei de tranziție este plasat, pe baza influențelor de tip Troia I, pe la 2500—2400, iar sfârșitul ei pe la 1800—1700. În această perioadă se găsesc analogii între culturile de la Dunărea de jos și complexele din Bulgaria de la Mihalič, Ezero (Dipsiska Moğhila) și Ezerovo¹⁰.

În unele privințe, autorii se întilnesc cu părerile lui K. Horedt, pe care le-am expus în partea precedentă a acestei lucrări, cu diferența că acesta folosește termenul de „epocă a cuprului” în locul celui de „perioadă de tranziție” și că, considerațiile sale de cronologie, mai ales absolută, se deosebesc și ele de ale celor doi autori.

Ocupându-se numai cu Transilvania, K. Horedt plasează în a sa epocă a cuprului, în est, cultura Glina III-Schneckenberg, care îi urmează culturii Ariușd; în aria culturii Petrești urmează cultura Coțofeni, iar în vest, după cultura Tisa II, culturile Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr și Baden-Pécel. În ce privește cultura Schneckenberg aceasta ajunge, cu faza sa B, în epoca bronzului, totuși nu îi aparține genetic. Faza e paralelizată cu faza Cilnic a culturii Coțofeni, cu grupa ceramicii ornamentate cu striuri, precum și cu grupa Nyírség din nord-estul Ungariei. După acestea urmează începuturile culturilor Periam, Otomani și Wietenberg. Epoca aramei ar începe după anii 2100 și nu ar fi prea lungă, epoca bronzului începând, după K. Horedt, relativ timpuriu¹¹.

Vedem deci, că avem mai multe ipoteze în ceea ce privește începutul epocii. S. Morintz și P. Roman îl plasează pe la 1800—1700, iar D. Berciu pe la 2200, dacă considerăm și cultura Cernavoda ca aparținând epocii bronzului, sau pe la 1700 dacă facem abstracție de aceasta¹².

În ce privește arheologia maghiară, specialiștii din țara vecină (I. Bóna, A. Mozsolics, N. Kalicz) sînt în general de acord cu data de 1900.

În ce ne privește, încheind, acum trei ani, considerațiile noastre asupra primei perioade a epocii bronzului în România, am crezut că am putea admite pentru această perioadă două faze de dezvoltare¹³, fără a propune date absolute.

⁸ *Ibidem*, p. 569.

⁹ *Ibidem*, p. 570.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ K. Horedt, *Die Kupferzeit in Transsilvanien*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 103—116.

¹² D. Berciu, *Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte Rumäniens*, Bonn, Habelt, 1966, p. 39.

¹³ Vezi *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 567—568.

În faza 1 a perioadei, am cuprins supraviețuiri ale culturilor Coțofeni, Kostolac și Vučedol (în vestul țării), faza fiind caracterizată mai ales prin existența culturii Glina, în aspectul ei de început, corespunzător culturii Schneckenberg A. La acestea s-ar adăuga începuturile culturii Foltești II, ale culturii Cernavoda III și ale culturii ceramice decorate cu împunsături succesive.

În faza 2, am plasat partea mai nouă a culturii Glina (Schneckenberg B), precum și continuarea culturilor Foltești II, Cernavoda III și a ceramicii cu împunsături succesive. Am presupus, de asemenea, că în această fază ar apare cultura Periam, precum și începuturile culturilor Otomani, Wietenberg, Monteoru, Tei și Costișa.

Mai târziu am încercat, arătînd că Amalia Mozsolics distinge trei faze înainte de ceea ce ar corespunde cu începutul perioadei a II-a a cronologiei noastre (cea de a III-a a cronologiei ei), să formulăm o ipoteză după care cele trei faze ale cercetătoarei maghiare ar putea fi paralelizate tot cu trei faze ale cronologiei noastre¹⁴.

În faza 1 a perioadei I, ar intra, conform cu această ipoteză și corespunzînd cu Mozsolics Ia, elemente Coțofeni, Kostolac și Vučedol.

În faza 2 (Mozsolics Ib) s-ar putea plasa cultura ceramicii decorate cu împunsături succesive, Cernavoda II, începuturile culturii Foltești II și Glina-Schneckenberg A.

În faza 3 (Mozsolics II) s-ar putea cuprinde cultura Glina-Schneckenberg B și începutul culturilor Periam-Pecica, Otomani, Wietenberg, Monteoru, Tei și Costișa.

După cum am spus, această periodizare nu era decît o ipoteză, care dacă admitem noua periodizare a culturii Cernavoda, trebuie să sufere și ea unele modificări.

Astfel, după cum reiese din studiul lui S. Morintz și P. Roman, cultura Cernavoda nu poate fi considerată o cultură cu trei faze de evoluție cronologică, ci mai degrabă poate fi vorba de trei culturi diferite, dintre care poate numai așa-numita Cernavoda II, care ar putea să înceapă înainte de Cernavoda III, ar ajunge cu aspectul ei Foltești III pînă la începuturile culturii Glina.

În ce privește cultura Foltești II, ea fiind egală cu Cernavoda II, ajunge de asemenea în același fel și cu același aspect, care conține ceramică decorată cu briuri în relief, pînă la începutul culturii Glina.

Rămîne de văzut dacă, eliminînd cu totul sau parțial culturile Cernavoda și Foltești din cuprinsul celor trei faze propuse de noi, ele se pot menține așa cum au fost formulate.

Credem că acum e momentul să ne ocupăm de o altă lucrare din literatura arheologică maghiară, datorată lui N. Kalicz, ale cărui păreri le-am citat pe scurt în partea precedentă a acestui studiu. Această nouă lucrare a lui N. Kalicz constituie o amplă prezentare a perioadei timpurii a epocii bronzului în Ungaria de nord-est, deosebit de importantă pentru încercările noastre de a periodiza această perioadă¹⁵.

În concepția lui N. Kalicz, epoca timpurie, sau perioada I, a epocii bronzului în Ungaria începe odată cu sfîrșitul culturii Pécel (Baden); înce-

¹⁴ Vezi SCIV, 19, 1968, 2, p. 318—319.

¹⁵ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968.

putul perioadei cuprinzînd cultura Zók, cultura paharelor campaniforme și așa-numita cultură a curganelor. Sfirșitul culturii Pécel, spune Kalicz, corespunde cu sfirșitul bronzului timpuriu în Anatolia de vest și în sudul Peninsulei balcanice. Acest moment este marcat în întregul „bazin” al Carpaților printr-o ruptură în dezvoltarea culturilor, cauzată, desigur, de diferite mișcări de populații, care se produc pe la 1900. Cultura Zók nu continuă, în Ungaria de nord și de est, cultura Pécel, dar ea se continuă, fără întrerupere, în culturile Hatvan și Otomani, care din toate punctele de vedere, inclusiv producția de metal, pot fi considerate culturi ale epocii bronzului. Astfel, continuă N. Kalicz, întrebuițarea noțiunii de „epocă a bronzului”, la începutul unei noi dezvoltări istorice, pare justificată¹⁶.

Fără îndoială, N. Kalicz are dreptate și considerăm și noi că apariția unor forme noi de viață, care nu continuă decît într-o foarte mică măsură formele precedente, este în măsură să ne permită să acceptăm noțiunea unei epoci noi, în cazul nostru a bronzului, chiar dacă metalul care îi dă numele nu ar fi întrebuițat decît într-o fază următoare.

Aceasta cu atît mai mult cu cît, după cum spune N. Kalicz, culturile cu care începe noua epocă se continuă în mod organic, evoluînd în ce privește conținutul lor, în culturi noi pentru a căror desemnare noțiunea de epocă a bronzului nu mai poate fi contestată. Sfirșitul bronzului timpuriu nu este marcat printr-o cezură bruscă, dar modificări în cultura materială și în riturile de înmormintare justifică denumirea unei noi perioade. În Ungaria de nord și de est apar culturile ceramicii cu proeminențe și spirale, de tip Füzesabony și Várşand. Ca timp, începutul corespunde cu mormintele „cu puț” de la Micene¹⁷.

După cum a arătat I. Nestor și după cum am menționat și noi, influența miceniană marchează și în țara noastră începutul unei noi perioade, a II-a, în cuprinsul epocii bronzului¹⁸.

Încercînd să paralelizăm dezvoltarea epocii bronzului din țara noastră cu fazele de dezvoltare stabilite în țările vecine, reamintim că Amalia Mozsolics¹⁹ stabilește două perioade pentru intervalul care cuprinde bronzul timpuriu al lui N. Kalicz. În faza *a* a perioadei I (Ia), Mozsolics înglobează intervalul cuprins între sfirșitul epocii cuprului, deci a culturii Pécel, și între apariția așezărilor de tip Nagyrév (Tószeg A). În Ungaria de est și de nord-est dăinuie cultura mormintelor cu ocră și cultura Vučedol-Zók; în jurul Budapestei, elemente ale culturii paharelor campaniforme și elemente de tip Nagyrév.

Faza *b* a perioadei I (Ib) cuprinde, după A. Mozsolics, tellurile de tip Nagyrév propriu-zis. În cadrul culturii Nagyrév se pot distinge mai multe faze de dezvoltare. Faza sus-menționată corespunde cu Tószeg A.

Perioada a II-a a lui A. Mozsolics cuprinde, în linii mari, cultura Hatvan în Ungaria de est și cultura Kisapostag în Ungaria de vest. Perioada corespunde cu Tószeg B.

Am văzut în partea a doua a acestei lucrări²⁰ că A. Mozsolics plasează topoarele de tip Baniabic (Vilcele) în perioada ei Ia, considerînd că

¹⁶ *Ibidem*, p. 12—13.

¹⁷ *Ibidem*, p. 13.

¹⁸ *Vezi SCIV*, 17, 1966, 3, p. 568.

¹⁹ Amália Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapesta, 1967, p. 116.

²⁰ *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 318.

ele încep seria evoluției topoarelor cu gaură transversală. Tot la începutul seriei le plasează și Al. Vulpe și crede că ele au aparținut culturii Glina. Cu acest orizont, în care apare tipul Baniabic, A. Mozsolics începe epoca bronzului în Ungaria, datînd acest început pe la 1900.

A doua variantă a tipului de topor Mozsolics A, și anume Ab, cuprinde și topoarele de la Ostrovul Corbului, pe care cercetătoarea maghiară le atribuie culturii Glina, paralelizînd această fază (tot Ia) printre altele cu Prenagyrev și Vučedol²¹. Al. Vulpe plasează de asemenea topoarele de la Ostrovul Corbului la începutul epocii bronzului.

K. Horedt situează începutul epocii bronzului spre sfîrșitul fazei B a culturii Glina-Schneckenberg, pe care o paralelizează cu faza Cilnic a culturii Coțofeni și cu grupa Nyírség din Ungaria de est²².

Am văzut că arheologii maghiari consideră această grupă ca fiind de factură Vučedol și o datează la începutul epocii, fiind mai veche decît cultura Nagyrev, care se dezvoltă, după Kalicz, din grupa Makó²³, și ea de factură Zók-Vučedol.

Legături ale grupei Nyírség există cu culturi timpurii ca de exemplu Nagyrev timpuriu și cultura paharelor campaniforme⁴.

Tot N. Kalicz spune că această grupă are legături cu faza timpurie a culturii Glina-Schneckenberg și — după cum arată ceramica decorată cu împunsături succesive — cu faza Cilnic a culturii Coțofeni²⁵.

După cum știm, această fază este, cel puțin parțial, contemporană cu Schneckenberg B. De altfel și grupa Nyírség are două faze, a doua fiind contemporană cu faza 1 a culturii Hatvan²⁶, cultură care va forma a doua parte a bronzului timpuriu în Ungaria de est.

Vom insista mai mult asupra acestei culturi, deoarece N. Kalicz indică numeroase analogii între unele elemente ale sale cu elemente ale unor culturi din țara noastră.

Cultura Hatvan ocupă capitolul cel mai întins din lucrarea lui N. Kalicz. El distinge în cercetarea culturii — cunoscută de peste o sută de ani — două etape principale. Prima durează pînă la săpăturile efectuate în 1934—1935, de către F. Tompa la Hatvan. Meritul principal a lui Tompa constă în faptul de a o fi recunoscut ca o cultură de sine stătătoare. Începutul etapei a doua a cercetării poate fi considerat săpătura făcută de Mozsolics, Patay și Csalog, în 1948, la Tószeg. Cele trei perioade stabilite de Mozsolics la Tószeg și anume: A = Nagyrev, B = Hatvan și C = Füzesabony au adus o importantă modificare în cronologia epocii bronzului din Ungaria. Astfel, cultura Hatvan era datată în perioada II a epocii.

În 1951, Banner face o săpătură la Tápiósztele-Tüzköves, unde găsește cultura Hatvan neamestecată, doar o cană de tip Nagyrev apărînd în stratul inferior. În schimb, I. Bóna, reexaminînd, în 1957, materialul de la Tószeg descoperit de L. Márton, ajunge la concluzia că sistemul cronologic stabilit de Mozsolics e valabil numai pentru Tószeg și împreju-

²¹ *Ibidem*.

²² K. Horedt, *op. cit.*, p. 113.

²³ N. Kalicz, *op. cit.*, p. 103.

²⁴ *Ibidem*, p. 99.

²⁵ *Ibidem*, p. 102.

²⁶ *Ibidem*, p. 181.

rimile sale, situația din nordul Ungariei, de pildă, fiind diferită. Aici cultura Hatvan e contemporană și chiar mai veche decât Nagyrév, iar cultura Füzesabony există deja în timpul în care la Tószeg mai dăinuia cultura Hatvan. Bóna crede că cultura Hatvan apare la începutul epocii bronzului și se formează pe baza elementelor culturii curganelor și a culturii Tripolje-Cucuteni, aduse de cele dintii, precum și pe baza unor elemente sud-balcanice și anatoliene²⁷.

În sfârșit, în 1957 și 1960, autorul însuși a executat săpături într-un tell al culturii Hatvan, situat la Tiszaluc, obținând unele precizări de natură stratigrafică.

Cultura Hatvan, spune Kalicz, este în prima sa fază contemporană cu cultura Nagyrév, cu a doua jumătate a grupei Nyírség, cu faza tîrzie a culturii paharelor campaniforme (Glockenbecherkultur), cu faza tîrzie a ceramicii decorate cu șnurul, cu grupa Nitra, Preunétițe, Kisapostag și cu faza timpurie a culturii Szöreg-Periam (Őszentiván)²⁸.

Ea mai e paralelizată cu culturi din țara noastră și anume, cu faza tîrzie a culturii Coțofeni și cu Schneckenberg²⁹.

Cercetări mai noi au dovedit că, contrar celor constatate la Tószeg în sensul succesiunii Nagyrév-Hatvan-Füzesabony, cultura Hatvan din Ungaria de nord este contemporană cu cultura Nagyrév. Cele trei straturi de la Tiszaluc: Zók-Nyírség și ambele faze ale culturii Hatvan arată că aceasta din urmă se dezvoltă nemijlocit din grupa Nyírség. În ce privește raporturile dintre cultura Hatvan și grupa Makó, sînt importante constatările făcute la Malé Kosihy, în Slovacia. Aici succesiunea e Pécel-Makó-Hatvan-Madarovce. Alte observații făcute în Ungaria, arată și ele că Hatvan urmează grupei Makó, dar nu nemijlocit. Între Vác și Budapesta, grupei îi urmează nemijlocit un complex mixt (Budakalász, Alsónémedi), care atribuit mai înainte culturii paharelor campaniforme, trebuie considerat mai degrabă ca aparținînd primei faze a culturii Nagyrév³⁰.

Legături cu cultura Coțofeni ar arăta, după Kalicz, ceștile mici bitronconice sau rotunde cu o toartă, ca și triunghiurile hașurate și un obiect de lut în formă de mosor, care se găsește și în culturile Baden-Pécel și Vučedol-Zók. Aceeași legătură o arată și țevile de lut cunoscute și în grupa Nyírség a culturii Zók³¹.

Ceramica de tip Hatvan prezintă unele asemănări și cu cea de tip Brașov-Schneckenberg. Așa, de exemplu, ceștile cu punctul de greutate situat jos și cu gîtul cilindric se găsește în ambele culturi. Dintre ornamente se citează coaste triple sub toartă, benzi reliefate în formă de Y, T și I în jurul torții, linii semicirculare, linii incizate paralel și în zigzag etc.³².

După Kalicz, faza timpurie a culturii Hatvan ar putea fi paralelizată din punct de vedere cronologic cu Schneckenberg A³³.

²⁷ *Ibidem*, p. 110 și urm.

²⁸ *Ibidem*, p. 181.

²⁹ *Ibidem*, p. 179.

³⁰ *Ibidem*, p. 178-179.

³¹ *Ibidem*, p. 169, 174, 175, 176.

³² *Ibidem*, p. 169, 171, 173, 174.

³³ *Ibidem*, p. 168.

Tot el spune însă, mai departe, că este vorba de fapt de Schneckenberg B și nu A³⁴.

Avem deci Nyirség 2-Schneckenberg 2-Hatvan 1. Astfel, cultura Nyirség, care să nu uităm este de factură Vučedol, deci mai veche, are faza ei primă paralelă cu Glina-Schneckenberg A.

Am arătat mai sus paralele cronologice ale fazei Hatvan 1 cu diferite culturi. Din aceste relații cronologice se pot trage diferite concluzii, evident în cazul în care acceptăm paralelizările lui Kalicz.

Astfel, vedem de la început o similitudine în ce privește dezvoltarea lor, între Nyirség și Schneckenberg, ambele avînd o fază mai veche ce precede faza Schneckenberg B, care este paralelă cu Hatvan 1, deci cu o cultură sau o fază a cărei înglobare în epoca bronzului nu poate fi contestată.

De altfel, recunoaștem că toate aceste paralelizări sînt greu de urmărit și adeseori ele par forțate din cauza condițiilor diferite în care se dezvoltă o cultură pe întregul său teritoriu de răspîndire și a felului deosebit în care culturile se pot influența reciproc.

Să vedem totuși, foarte pe scurt, cum sînt periodizate unele culturi care, după Kalicz, sînt contemporane cu cultura Hatvan.

Am văzut că cultura, sau complexul Nyirség, este parțial paralelă cu cultura Hatvan și anume Nyirség 2 cu Hatvan 1. Ea se continuă din Nyirség 1, complex de factură Vučedol-Zók, care marchează în Ungaria de nord-est începutul epocii bronzului.

Cultura paharelor campaniforme, contemporană în parte cu Hatvan 1, este considerată ca o cultură eneolitică, în care obiectele de metal sînt făcute din cupru, aur și chiar argint sau electron. Pumnalele de cupru caracteristice, „à soie”, cu nituri sau cu baza rotunjită, aparțin ca forme, bronzului timpuriu. Printre altele, cultura este contemporană cu cultura Rîvnác, cu aceea a ceramicii șnuruite și cu Proto-Ūnětice. Ea nu apare decît rareori în Slovacia, deoarece aici era deja dezvoltată grupa Nitra cu care se influențează reciproc³⁵.

În ce privește cultura Ūnětice, cu a cărei cele mai vechi faze ar fi contemporan începutul culturii Hatvan, aceasta se împarte în două faze. Faza mai veche aparține sfîrșitului perioadei eneolitice, în timp ce a doua aparține bronzului propriu-zis. Prima corespunde în linii mari fazei Reinecke A₁, iar a doua fazelor A₂-B₁. În prima sa parte, cultura Ūnětice nu conține decît puține obiecte de metal și anume podoabe de cupru și de aur. Din punct de vedere al cronologiei absolute, a doua parte a culturii se datează între 1700-1550/1500³⁶.

Între cele două faze ale culturii există o relație genetică. Se arată, de asemenea, că faza veche are legături cu cultura Nagyrév, cu care are comune străchinile cu picioare înalte ajurate³⁷.

³⁴ *Ibidem*, p. 181.

³⁵ L. Hájek, *La civilisation des vases campaniformes*, în *Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie*, Praga, 1966, p. 101-106. A se vedea, de același autor, și *Glockenbecherkultur*, în J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte*, I., Praga, 1966, p. 411-416.

³⁶ V. Moucha, *La civilisation d'Ūnětice en Tchécoslovaquie*, în *Investigations...*, p. 111-116. Vezi și de același autor, *Aurjetitzer Kultur*, în *Enzyklopädisches Handbuch...*, p. 61-64.

³⁷ V. Moucha, *La civilisation d'Ūnětice...*, p. 112-113.

Menționăm acest lucru deoarece cultura Nagyrév este considerată ca o cultură a epocii bronzului.

Tipul B al topoarelor cu gaură transversală al Amaliei Mozsolics, pe care îl înglobează în grupa Kömlöd-Ercsi, se datează, după cum am mai spus³⁸, mai ales pe baza cerceilor de tip Stublo. Aceștia se datează, la rândul lor, prin descoperiri din morminte aparținând culturii Nitra din Slovacia, a cărei ceramică urmează imediat după cultura Nagyrév. Grupa Kömlöd-Ercsi precede imediat orizontul de tip Hajdusámson și este datată de Mozsolics la sfârșitul perioadei sale II. Descoperirile de tip Kömlöd-Ercsi aparțin culturilor Hatvan și Kisapostag³⁹.

Amintim aceasta deoarece, am văzut că Hatvan e contemporană cu Kisapostag, deci și cu Nyírség etc. Grupa Nitra din Slovacia de vest, contemporană de asemenea cu Hatvan 1 și Nyírség 2, este considerată ca aparținând bronzului timpuriu (Reinecke A), fiind influențată și de Nagyrév și Ünétițe vechi⁴⁰.

Vedem dar, că, nici după paralelizările arătate nu putem ajuta la un consens în ceea ce privește atribuirea unor culturi epocii eneolitice sau epocii bronzului și nici chiar în ce privește datarea lor. După cum am văzut, unii cercetători consideră culturi sau faze ale lor ca eneolitice, în timp ce alții le înglobează în epoca bronzului.

Revenind la părerile lui K. Horedt, amintim că el plasează începutul epocii cuprului pe la 2100, bazându-se pe mai multe considerații, ca de exemplu, faptul că tabletele de lut de la Tărtăria datează începutul culturii Vinca B₁ după 2900—2700 și că sfârșitul culturii Bodrogkeresztúr e datat pe la 2000, după care urmează cultura Baden. El consideră, ca și N. Vlassa, că cultura Petrești ar fi dăinuit între 2400—2100, după cum arată, între altele cele două ace de cupru — avînd analogii în Troia II—găsite la Noșlac, pe platforma unei case de tip Petrești⁴¹.

Reamintim că arheologii maghiari datează începutul bronzului, deci sfârșitul epocii cuprului, în Ungaria, pe la 1900, ceea ce ar corespunde în linii mari cu părerea lui K. Horedt.

În ce privește acele de cupru de la Noșlac, invocate de N. Vlassa și K. Horedt pentru încadrarea culturii Petrești, menționăm că P. Roman a arătat că ele apar și în cultura Sălcuța, iar la Troia nu numai în faza II sau III ci și în nivelul I⁴².

Astfel, credem că perioada pentru care aceste ace constituie un argument de datare trebuie lărgită în sus.

Tot P. Roman, vorbind despre începuturile epocii bronzului, spune, într-un studiu mai nou, că încadrarea culturii Glina-Schneckenberg în epoca bronzului ar trebui revizuită, cu atît mai mult cu cît culturi contemporane culturii Glina, ca de exemplu, Coșofeni, nu sînt atribuite acestei epoci. Chiar dacă nu considerăm întrebuițarea bronzului, continuă Roman, ca un criteriu care justifică înglobarea unei culturi în epoca bronzu-

³⁸ În SCIV, 19, 1968, 2, p. 315.

³⁹ A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 121.

⁴⁰ A. Točík, în *Enzyklopädisches Handbuch*, II, Praga, 1969, p. 918.

⁴¹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 114.

⁴² P. Roman, *Precizări asupra unor probleme ale neoliticului transilvănean*, în *Revista muzeelor*, VI, 1969, nr. 1, p. 68.

lui, această epocă ar trebui să înceapă cultural cu acele culturi care se vor continua în bronzul clasic și care vor cunoaște pe parcurs metalurgia bronzului⁴³.

Mărturisim că aceste probleme ne-au preocupat și pe noi, fără a putea ajunge la o concluzie care să poată fi considerată indiscutabil valabilă.

În partea precedentă a acestei lucrări ne puneam întrebarea dacă o cultură despre care admitem că face parte și din epoca bronzului poate fi considerată ca aparținând numai parțial acestei epoci, fazele sale mai vechi fiind încadrate în altă epocă? Admiteam tot atunci că în unele cazuri o cultură poate traversa două sau chiar mai multe epoci⁴⁴.

Evident, P. Roman are dreptate să spună că, admițând că cultura Glina-Schneckenberg face parte din epoca bronzului, cel puțin în a doua sa jumătate, trebuie să admitem acest lucru și pentru cultura Coțofeni, deoarece știm că partea a doua a acesteia este contemporană cu Schneckenberg B.

Lucrul apărea mai simplu cînd faciesul Cilnic era considerat ca o cultură separată de cultura Coțofeni propriu-zisă, care, după cum știm, este contemporană cu cultura Baden și cu alte complexe eneolitice.

Totuși a încadra cultura Schneckenberg B într-o perioadă anterioară epocii bronzului numai pentru faptul că ea dispărea înainte de deplina înflorire a acestei epoci, nu ni se pare concludent, cu atât mai mult cu cît Glina-Schneckenberg B cunoaște prelucrarea bronzului, este contemporană cu fazele de început ale culturilor clasice ale bronzului și conține elemente comune și acestora.

Evident, s-ar putea obiecta că și fazele de început ale culturilor clasice fac parte încă din epoca eneolitică, de tranziție, sau a cuprului — cum vrem să o numim — cum de exemplu, se admite pentru cultura Ūnăței.

Desigur, problema nu poate fi ușor rezolvată, credem însă că continuarea acestei discuții, în care vom prezenta și alte elemente, nu poate fi lipsită de interes⁴⁵.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LA IIe PÉRIODE DE L'ÂGE DU BRONZE EN ROUMANIE (IIIe PARTIE)

RÉSUMÉ

Dans cette même revue (n° 1, 18/1967 et n° 2, 19/1968) nous avons publié les deux premières parties de cette étude. Si la première partie correspond réellement au titre mentionné, portant sur les questions concernant la période de l'âge du bronze, la seconde partie de cette étude s'était éloignée de ce sujet, en soulevant surtout les problèmes reliés au début l'âge du bronze sur le territoire de la Roumanie (notes 1,2).

⁴³ Idem. *Conceptul Foltești II și problema începuturilor epocii bronzului în Moldova* (în manuscris).

⁴⁴ În *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 321.

⁴⁵ Acest lucru îl vom face în partea următoare a acestei expuneri, în care vom încerca să plasăm începutul epocii bronzului din țara noastră într-un context mai larg, pentru a trece apoi la unele probleme care privesc bronzul dezvoltat.

L'auteur s'était permis ce manque de conséquence afin de pouvoir mettre en discussion, un moment plus tôt, certaines œuvres de premier ordre traitant de la Ire et de la IIe période de cette époque.

La troisième partie de cet exposé débute avec la présentation d'une étude concernant la période de transition de l'énéolithique à l'âge du bronze, étude signée par S. Morintz et P. Roman. En discutant la civilisation de Cernavoda, les deux auteurs considèrent Cernavoda I comme contemporaine de la phase Cucuteni B, sa dernière phase correspondant à l'étape d'Usatovo-Foltești. La phase Cernavoda I est parfois suivie de Cernavoda III, qui représente une synthèse de l'étape finale Cernavoda I et des derniers aspects des civilisations de Gumelnița et de Sălcuța qui avaient subi, à leur tour, certaines influences de type Troie I. Cernavoda II correspond presque entièrement à Foltești II et elle aurait duré jusqu'au commencement de la civilisation de Glina III, c'est-à-dire plus longtemps que Cernavoda III (notes 3—7).

Ce qui est important, c'est que, selon ces deux auteurs, la phase ancienne de la civilisation de Glina (Schneckenberg A) se place à la fin de la période de transition.

Le début de l'âge du bronze serait par conséquent marqué par la phase Schneckenberg B et par le début de la civilisation de Monteoru (note 8, 9).

S'appuyant sur l'influence Troie I, ils proposent pour le commencement de la période de transition 2500—2400 et pour la fin de celle-ci, 1800—1700.

On établit pour cette période des analogies entre les civilisations du Bas-Danube et les complexes de Bulgarie: Mihalič, Ézéro et Ézérovo (note 10).

Ensuite, on passe à l'étude de K. Horedt, concernant l'âge du cuivre en Transylvanie. Selon cet auteur, la phase Schneckenberg B aurait duré jusqu'à l'âge du bronze, mais sans lui appartenir du point de vue génétique. Cette phase serait suivie des débuts des civilisations de Periam, d'Otomani et de Wietenberg. L'âge du cuivre commencerait après 2100 et ne serait pas trop long (note 11). D. Berciu place les débuts de l'âge du bronze vers 2200, si l'on considère la civilisation de Cernavoda comme appartenant aussi à cet âge, ou vers 1700, si l'on exclut cette hypothèse (note 12).

L'auteur de la présente étude avait admis, dans un ouvrage plus ancien, que la première période de cet âge comprenait deux phases de développement. Plus tard, cependant il a essayé de formuler trois phases afin de pouvoir les mettre en parallèle avec les trois phases d'Amalia Mozsolics (notes 13, 14).

Ensuite, sont exposées les opinions de N. Kalicz concernant la première période de l'âge du bronze du nord-est de la Hongrie. Selon l'auteur hongrois, la fin de la civilisation de Pécel correspond à la fin de l'âge du bronze ancien de l'Anatolie occidentale et du sud de la Péninsule Balkanique.

Certains déplacements de populations se produisent vers 1900. La civilisation de Zók ne continue pas celle de Pécel, mais elle se poursuit sans interruption dans les civilisations de Hatvan et d'Otomani, lesquelles peuvent être considérées de tous les points de vue, la métallurgie y comprise, en tant que civilisations de l'âge du bronze (note 16). En prin-

cipe, l'auteur est d'accord d'accepter pour une période la notion d'âge du bronze, même si le bronze n'est utilisé que dans une phase suivante.

En même temps, il est d'accord avec le synchronisme partiel de la deuxième période de l'âge du bronze et des tombes « à fosse » de Mycène (notes 17, 18).

On discute ensuite la périodisation établie par Amalia Mozsolics, de même que quelques problèmes concernant les haches à douille transversale de type A (notes 19—21).

On revient à l'étude de K. Horedt qui établit un parallèle entre la fin de la phase Schneckenberg B et le groupe Nyírség de la Hongrie orientale, considéré comme étant de facture Zók-Vučedol et daté par les archéologues hongrois du commencement de l'âge du bronze. On présente les différentes liaisons de ce groupe existant, selon Kalicz, avec d'autres civilisations, par exemple celle de Nagyrév, la civilisation des coupes campaniformes, la phase Cîlnic de la civilisation de Coțofeni (notes 22—25).

Le groupe Nyírség, notamment sa deuxième phase, est contemporain de la première phase de la civilisation de Hatvan, sur laquelle l'on insiste plus longuement, en relevant le parallélisme établi par N. Kalicz avec d'autres civilisations de la Tchécoslovaquie et de la Hongrie. C'est toujours Kalicz qui considère comme contemporaines la phase ancienne de cette civilisation et la phase Schneckenberg B. On obtient ainsi la relation Nyírség 2-Schneckenberg 2 — Hatvan 1 (notes 26—34).

On discute ensuite succinctement la périodisation des civilisations contemporaines des groupes Nyírség et Hatvan, afin d'obtenir ainsi des critères chronologiques pour la civilisation de Glina-Schneckenberg.

L'auteur pense qu'une civilisation doit être considérée dès le début comme appartenant à l'âge du bronze (par exemple Glina-Schneckenberg A) si elle est continuée d'une manière organique par une phase qui appartient sûrement à cet âge.

La quatrième partie de cette étude comprendra la suite de cette discussion. La digression concernant les débuts de cette époque, prendra fin et on reviendra aux problèmes concernant effectivement la seconde période de l'âge du bronze.